

CHAPTER 3 / РОЗДІЛ 3³
TECHNOLOGY OF CONDUCT OF NON-TRADITIONAL FORMS OF
LEARNING IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

ТЕХНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ НЕТРАДИЦІЙНИХ ФОРМ НАВЧАННЯ У
ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

DOI: 10.30890/2709-2313.2023-24-04-031

Реалізація завдань удосконалення навчального процесу вимагає урізноманітнення видів та зміни характеру навчальної діяльності школярів, яка має стати більш творчою, самостійною, позбавленою постійної опіки з боку вчителя. Ситуація ускладнюється тим, що з середини 70-х років ХХ століття у вітчизняній школі спостерігається тенденція падіння інтересу школярів до знань. На загострення проблеми масова практика відреагувала так званими нестандартними уроками, що мають на меті збудити і утримати інтерес учнів до учіння. Поряд з уроком – основною формою навчання – все ширше практикуються ігри, тренінги, лекції, семінарські заняття, співбесіди, практикуми, консультації тощо.

Проблема форм навчання була предметом дослідження видатних педагогів минулого (Я.Коменського, А.Дистервега, І.Песталоцці, К.Ушинського) і набула подальшу розробку в працях сучасних вітчизняних та зарубіжних дидактів (М.Данилова, Б.Єсіпова, С.Д'яковича, В.Оконя, В.Онищука, І.Чередова тощо).

Праці названих авторів стали основою теоретичних та експериментальних досліджень з питань, пов'язаних із специфікою форм навчання: їх сутністю, класифікацією, умовами ефективного використання.

Серед відомих у сучасній педагогічній науці форм навчання урок є найбільш розробленим у дослідженнях С.Іванова, М.Казанцева, М.Махмутова, В.Онищука.

В педагогічній та методичній літературі зустрічається поняття нестандартні, нетрадиційні уроки. Необхідність наукового обґрунтування сутності, оптимального використання нетрадиційних форм у навчанні вимагає також виявлення певних умов успішності використання нетрадиційних форм навчання.

³Authors: Ozerova L.

Аналіз наукових робіт про форми навчання, досвіду роботи вчителів шкіл показує, що існує протиріччя між доцільністю використання нетрадиційних форм навчання на якісно вищому рівні, які забезпечать ефективність процесу навчання, та реальною практикою їх застосування. Актуальність проблеми обумовлюється, по-перше, загальною спрямованістю сучасної педагогічної науки на вивчення можливостей оптимізації навчання, по-друге, необхідністю усвідомлення емпіричної практики застосування нетрадиційних форм у школі.

Форма навчання – це категорія дидактики. Під *формою* (лат. forma) розуміють спосіб існування і виявлення змісту, а також внутрішню організацію змісту. У тлумачному словнику української мови серед інших знаходимо таке розуміння *форми*:

- тип, будова, спосіб організації чого-небудь, зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом;
- спосіб існування змісту, його внутрішня структур, організація і зовнішній вираз.

У філософському словнику знаходимо, що *організація* (франц. organisation) – форма усталеного взаємозв'язку елементів системи відповідно до законів її існування; процес упорядкування або приведення в систему, стан упорядкування, будова, тип функціонування системи тощо.

І.Чередов визначає форму організації навчального процесу як конструкцію ланки процесу, в якій передбачається оптимальне розміщення та взаємозв'язок компонентів навчання їх дія і взаємодія, що забезпечує засвоєння учнями знань, вироблення умінь та навичок, розвиток їх особистості. Конкретна форма включає певну сукупність актів взаємодії учителя і учнів з конкретною метою.

Організаційні форми, на думку В.Максименка, охоплюють систему елементів і стійкі зв'язки між вчителем та учнями. До загальних структурних елементів цієї системи автор відносить навчально-виховну мету, зміст, засоби і методи роботи вчителя та учнів, кількість учнів, місце навчання.

Т.Льїна, розглядаючи форми навчання, пише, та чи інша організаційна форма характеризується різним поєднанням колективного та індивідуального

навчання, різним ступенем самостійності учнів у навчанні, різними способами керівництва їх навчанням з боку вчителя.

В.Загв'язинський уточнює сутність поняття спосіб організації навчання як внутрішню структуру, характер зв'язку та взаємодії елементів певного процесу, маючи на увазі зв'язки між учителем та учнями, а також між самими учнями.

У цілому, в педагогічній літературі існують *різні підходи* до визначення поняття *форма навчання*:

- як форма роботи (С. Збандуто, І.Огородніков);
- спосіб роботи (Г. Кирилова, Е.Нурк);
- спосіб організації навчання (Н.Семенов, В.Загв'язинський).

У даний час нараховується більше 30 конкретних форм навчання. У дидактичній літературі найчастіше їх просто називають, інколи перераховують у тому чи іншому порядку, інколи роблять спробу їх конкретного опису. Одні автори поділяють форми на індивідуальні, групові, фронтальні. Інші додають парні, колективні. Дехто визначає форми за іншим принципом (режим і форми діяльності): уроки, семінарні диспути, екскурсії тощо.

М.Скаткін дає обґрунтування фронтальної, індивідуальної форм організації навчання.

Таблиця 3 - Форми навчання у педагогіці

№ п/п.	Основні форми навчання	Автори, що розглядають форми навчання
1.	Урок	Г.Щукіна, Т.Ільїна
2.	Лекція	В.Коваленко, А.Хмура, Н.Гузик, Т.Іванова, М.Фещук, А.Бударний, Ю.Мальований
3.	Конференція	В.Максимова, І.Чередов, А.Алексюк
4.	Семінар	О.Вайнер, В.Мазуренко, Н.Гузик, А.Усова, В.Стрезікозін, Г.Щукіна, Т.Ільїна, Ю.Мальований
5.	Навчально-практичні заняття	В.Стрезікозін, Т.Сорокін, І.Чередов, Т. Ільїна, Ю.Мальований
6.	Залік	В.Максимова, Г.Щукіна
7.	Екзамен	В.Максимова, Н.Сорокін, Г.Щукіна, А.Алексюк

№ п/п.	Основні форми навчання	Автори, що розглядають форми навчання
8.	Факультативне заняття	Н.Сорокін, І.Огородніков, І.Харламов, Г.Щукіна
9.	Додаткові заняття, консультації	Н.Сорокін, Г.Щукіна, А.Алексюк
10.	Співбесіда	В.Максимова, Г.Щукіна, А.Алексюк
11.	Домашня робота	Н.Сорокін, В.Максименко, В.Паламарчук, І.Харламов, Г.Щукіна, А.Алексюк
12.	Виробнича практика	М.Скаткін
13.	Практикуми	І.Чередов, Р.Скульський, Г.Щукіна
14.	Гуртки	В.Максимова, А.Алексюк
15.	Трудові практичні заняття	В.Стрезікозін, К.Ахіяров, С.Гореславський, А.Сазонов
16.	Навчальна екскурсія	Ю.Кусий, В.Стрезікозін, І.Харламов, Г.Щукіна, Т.Іль'їна, А.Алексюк
17.	Самопідготовка учнів у групі продовженого дня	Б.Кобзар
18.	Позакласна навчальна робота	А.Алексюк, Ю.Мальований
19.	Диспут	Ю.Мальований
20.	Дидактична гра	Ю.Мальований
21.	Колоквіум	Ю.Мальований
22.	Лабораторні практикуми	В.Максимова, А.Алексюк

В.Максименко пропонує класифікацію організаційних форм за дидактичною метою:

- форми теоретичного навчання (лекція, факультатив, гурток, конференція);
- форми комбінованого навчання (урок, семінар, домашня робота, консультація);
- форми практичного навчання (практикуми);
- форми трудового навчання (праця у майстернях, пришкольніх ділянках тощо).

Не дивлячись на різноманіття форм навчання, дослідження в педагогічній та методичній літературі в основному присвячені проблемі уроку (Р.Лемберг, І.Казанцев, С.Іванов, Б.Єсіпов, М.Данілов, І.Огородніков, М.Скаткін, М.Левіна,

М.Яковлєв, В.Онищук, М.Махмутов, Г.Кирилова, Ю.Мальований). Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури доводить багатоаспектність досліджуваної проблеми форм, їх якісних характеристик.

Слово традиція походить від латинського *traditio* і буквально означає передавання. У філософському словнику це слово визначається так: елементи соціальної та культурної спадщини, що передаються наступним поколінням і зберігаються протягом тривалого часу в суспільстві в цілому, чи в окремих соціальних групах. Є одним із видів соціально-культурної наступності, що орієнтує як на збереження надбань культури, так і на їх відтворення і розвиток. Традиція проявляється у вигляді удосконалених стереотипізованих норм поведінки, звичаїв, обрядів, свят, суспільних ідей, морально-етичних елементів тощо. У тлумачному словнику української мови знаходимо такі значення понять традиційний, *традиція*:

- досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично і передаються з покоління в покоління;
- звичайна, прийнята норма, манера поведінки, усталені погляди, переконання когось, узвичаєння, узвичаєність, неписаний закон.

Аналіз педагогічної літератури дозволяє назвати *особливості традиційних форм навчання*:

- заняття з великою групою учнів у 30-40 осіб;
- відсутність своєчасного зворотного зв'язку (учитель фізично не в змозі здійснювати поопераційний контроль за навчальною діяльністю кожного учня);
- основний метод – виклад учителя;
- суб'єкт – об'єктний спосіб спілкування, тому що при такому навчанні інформація йде в одному напрямку: від учителя до учня;
- переважає репродуктивна діяльність.

Дослідження психологів Е.Телегіна, В.Гагай виявили, що при традиційному навчанні відбувається заціпеніння мислення, гальмування інтелектуального розвитку.

А.Вербицький стверджує, що в схемі традиційного навчання мислення не передбачене:

- за учня думає вчений, автор підручника, навчальної програми, в кращому випадку викладач, що дає матеріал у готовому до сприйняття вигляді;
- жорстка структура уроку.

М.Махмутов, визначаючи структуру традиційного уроку (опитування, пояснення нового матеріалу, закріплення, домашнє завдання), відзначає, що вона ґрунтується тільки на діяльності самого вчителя і відзначається лише за зовнішніми ознаками, без урахування закономірностей учіння і має ряд недоліків:

Таке різноманіття форм навчання вимагає їх наукової класифікації.

- жоден з перелічених елементів структури, забезпечуючи засвоєння знань, не гарантує розвиток учнів, оскільки елементи традиційної структури не відображають процесу самостійної пізнавальної діяльності;
- не враховуються закономірності пізнавальної діяльності учнів;
- в системі цілей переважає цільова установка вчителя, спрямована на його власну діяльність;
- оцінюється результат учіння, процес залишається поза полем зору.

Подальше удосконалення уроку веде до використання *нетрадиційних форм навчання*, які можна визначити як:

- форми, які відомі в номенклатурі організаційних форм навчання, але їх актуалізація відбувається в момент появи якісно нових соціальних задач;
- ті, які відрізняються нестандартністю організації навчального процесу, забезпечуючи оптимальність розв'язку цих задач.

Нетрадиційний урок – це урок, сконструйований за схемою, що відрізняється від загальноприйнятої. Важко вказати вибір критеріїв, за якими можна безпомилково відрізнити традиційний урок від нетрадиційного. Тому логічно говорити про деякий набір ознак, перевага яких дає право говорити про той чи інший урок як про нетрадиційний.

Ідея нетрадиційного навчання втілюється у практиці перспективних

вчителів шляхом пошуків шляхів оновлення традиційного уроку у галузі форм, змісту, способів організації спілкування.

У педагогічній літературі відзначається *основні значення нетрадиційних форм навчання:*

- вони дозволяють урізноманітнювати форми роботи з учнями, відходити від шаблону. У разі одноманітності, шаблонності в учнів притуплюється увага, вони адаптуються до впливу одноманітних подразників. Якщо учень бачить одноманітну методику уроку, то це враження розповсюджується і на зміст навчання з відтінком шаблонності і одноманітності;
- нетрадиційні форми навчання сприяють підвищенню ефективності процесу навчання. Зокрема, відзначається один з її аспектів, вплив на запам'ятовування;
- нетрадиційні форми навчання необхідні для виховання творчої особистості. І справа тут не тільки у безпосередньому тренуванні здібностей учнів, вдумливому ставленні до дійсності. Учень повинен бачити перед собою зразки такого ставлення до справи учителя, тоді він сам вчиться творчості;
- нетрадиційні форми навчання дозволяють повніше враховувати особливості навчального матеріалу;
- технологія нетрадиційних форм навчання веде до зміни структури форм навчання, оскільки їх мета не тільки у формуванні знань, умінь та навичок, але й розвиток пізнавальних інтересів, емоційно-ціннісного ставлення до засвоєння змісту освіти;
- нетрадиційні форми навчання дозволяють враховувати індивідуальні особливості учнів у навчанні. Успішним процес навчання може бути лише у тому випадку, якщо вчитель бачить перед собою не просто учня, а особистість, що особливо важливо при нетрадиційних формах навчання. Важко, а під час і неможливо, ефективно побудувати таке заняття, не знаючи характеру, темпераменту, здібностей, статусу учня в колективі. Майстерність вчителя в цьому випадку полягає в умінні організувати

спільну роботу з урахуванням особливостей кожного учня, що дає змогу створити творчу обстановку на уроці;

При проведенні нетрадиційних уроків у вчителя з'являється ряд нових *функцій*:

– він не тільки джерело інформації, але й зразок морально-етичних норм поведінки, організатор міжособистісних стосунків;

– підготовка і проведення нетрадиційних форм уроків сприяє формуванню контактності, відкритості, творчого підйому, тобто створюються умови, щоб вчитель реалізував себе не тільки як викладач, але й як особистість.

Оптимальність використання нетрадиційних форм навчання вимагає їх класифікації. Складність класифікації нетрадиційних форм пояснюється тим, що кожна з них може поєднувати у собі риси декількох кваліфікаційних підгруп. Так, наприклад, урок – подорож може поєднувати у собі риси форми гри, міжпредметного уроку, уроку – семінару.

Дослідники виділяють в залежності *від моделі* (предмета або процесу діяльності) і наявності ролей (характер спілкування учнів) дві великі групи нетрадиційних форм навчання:

- **імітаційні** (урок – турнір, урок – КВК, урок – суд, урок – експедиція, урок – концерт, урок – композиція);
- **неімітаційні** (урок – лекція, урок – уявна подорож, урок – диспут, урок – практикум, урок – залік, урок – мозкова атака).

Враховуючи історію виникнення і розвитку нетрадиційних форм навчання можна виділити *групи*.

1. Пульсуючі, тобто форми навчання, які відомі в педагогіці давно, але в силу соціальних чи інших умов, потреб частота їх застосування в практиці різна. Перш за все, це урок – лекція, урок – конференція, урок – семінар, урок – диспут, урок – практикум, урок – діалог, урок – залік, урок – екскурсія.

Так, ще у середні віки в афінських і римських школах читались лекції, проводились евристичні бесіди, практикувались семінарські заняття. Простежуючи історію розвитку форм навчання, можна помітити, що нетрадиційні заняття виникали тоді, коли в суспільстві відбувались радикальні

зміни, реформи.

Зокрема у 20 – 30 рр. ХХ ст. у практику роботи шкіл всіх ступенів були введені, по аналогії із закордоном, такі організаційні форми і методи навчання як Дальтон-план, комплексний метод, лабораторний метод. У 60 – х роках ідеї перебудови уроку розвивались у двох основних напрямках: поетапний урок і синтетичний урок.

2. Нестандартні форми – це форми, які раніше не застосовувались і відрізняються оригінальністю їх організації. Вони в основному виникли в останні роки під впливом засобів масової інформації.

До них можна віднести: інтегровані уроки, урок–турнір, урок–аукціон, урок – лото, урок – мозкова атака, урок – казка, урок – новела, урок–дослідження, урок – парадокс. При проведенні таких уроків виявляється творчість учителя при організації спілкування суб'єктів навчального процесу: учителя і учня, учнів між собою, при врахуванні моделі навчального предмета.

У залежності від реалізації основних компонентів навчання при розв'язуванні дидактичних завдань на занятті можна виділити дві групи.

1. Форми цілісного розв'язку завдань навчання (прийняття мети, організація сприйняття, осмислення, закріплення, застосування змісту, контроль та самоконтроль). Сюди можна віднести інтегрований урок, урок – лекцію, семінарське заняття, практичне заняття.

2. Пролонговані форми навчання, які дають можливість реалізувати лише один із компонентів навчання, виявити і оцінити спільний результат попередньої самостійної роботи окремих учнів або груп. Ці форми не реалізують дидактичні завдання в момент проведення, вони вимагають тривалої попередньої підготовки (урок–суд, урок–концерт, урок – уявна подорож, урок–композиція, урок–бенефіс). Ці уроки, на думку Ю.Гільбуха, можна віднести до навчально-рольових уроків. Це виключно складні форми занять, що вимагають від учителя великої майстерності, глибокої, тривалої підготовки школярів.

За способами спілкування суб'єктів навчального процесу виділяють такі моделі нетрадиційних форм навчання.

Модель А. Нетрадиційні форми, що забезпечують однобічне діяння на учня (вчитель – учень, учень – учень). Організація спілкування за даними схемами робить учня об'єктом діяння, а вчителю належить провідна роль. Дана модель застосовується тоді, коли необхідно подавати інформацію, якої нема в навчальних посібниках, для її наступної поглибленої переробки.

Модель В. Нетрадиційні форми навчання, які забезпечують взаємодію в процесі спілкування суб'єктів навчання в умовах парної роботи, роботи малих груп, міжгрупової роботи. У даній моделі організації спілкування учень не є об'єктом діяння, а одним із рівноправних суб'єктів. Між вчителем і учнем (учнем і учнем) виникає співтворчість. Вчитель керує пізнавальною діяльністю, пошуком школярів, організовуючи взаємодію.

Модель С. Нетрадиційні форми навчання, які передбачають як однобічне діяння, так і взаємодію суб'єктів навчання.

Представимо класифікацію нетрадиційних форм у вигляді таблиці №.4.

Таблиця 4

Модель А	Модель В	Модель С
Інтегрований урок Урок–лекція Урок–мандрівка Урок–екскурсія Урок–новела Урок–парадокс Урок–семінар Урок–есе Урок–залік Урок–суд	Урок–лото Урок–композиція Урок – огляд знань Урок–аукціон Урок–казка Урок–диспут Урок–діалог Урок – круглий стіл Урок–турнір Урок–КВК Урок – Брейн Ринг Урок–Що?Де?Коли? Урок–форум Урок–телеміст	В залежності від змісту, форми і методів в рамках даної моделі може бути як одностороннє діяння суб'єктів, так і взаємодія, тобто може бути або модель А, або модель В, або та і інша моделі разом.

Аналіз педагогічної літератури дозволяє виділити декілька десятків типів нестандартних уроків. Їх назви дають деяке уявлення про цілі, завдання, методіку проведення таких занять. Перерахуємо найбільш поширені *типи нестандартних уроків*:

- Уроки – занурення.
- Уроки –ділові ігри.
- Уроки –прес-конференції.
- Уроки –змагання.
- Театралізовані уроки.
- Уроки –консультації.
- Комп’ютерні уроки.
- Уроки з груповими формами роботи.
- Уроки взаємонавчання учнів.
- Уроки творчості.
- Уроки –аукціони.
- Уроки, які проводять учні.
- Уроки –сумніви.
- Уроки –творчі звіти.
- Уроки –форуми.
- Уроки –конкурси.
- Бінарні уроки.
- Уроки –фантазії.
- Уроки –ігри.
- Урок пошуку істини.
- Уроки –лекції “Парадокси”.
- Урок “Слідство ведуть знатоки”.
- Уроки –рольові ігри.
- Уроки –ігри “Поле чудес”.

Особливості нетрадиційних форм навчання вимагають розробки технології їх застосування. З аналізу літератури слідує, що *технологія* являє собою послідовний ряд вказівок діяльності і операцій моделювання, реалізації, діагностики ефективності, корекції процесу навчання. Слід розрізняти *мікротехнології* (конкретні засоби розв’язання завдань, цілей навчального

процесу) та *макротехнології* (алгоритми розв'язання конкретних учбових завдань). Макротехнологія може поєднувати в собі цілий ряд мікротехнологій.

Технологія навчання повинна бути адекватною певному його виду. Існує поділ навчальних предметів на типи за їх провідним компонентом:

Тип I. Предмети, провідний компонент яких – знання основ наук (фізика, хімія, біологія, історія, математика).

Тип II. Предмети, провідний компонент яких – способи діяльності (фізкультура, креслення, мови).

Тип III. Предмети, провідний компонент яких – художня освіта, естетичне виховання (література, музика, живопис).

Аналіз методичної літератури підтверджує те, що:

- кожна нетрадиційна форма навчання відповідає певному типу предмета;
- існують нетрадиційні форми, використання яких допустиме при вивченні предметів різних типів.

Універсального критерію, який дає можливість однозначно визначити доцільність застосування тієї чи іншої нетрадиційної форми навчання в конкретних ситуаціях не існує. Тут необхідно враховувати *критерії*:

- спосіб спілкування суб'єктів навчального процесу;
- тип предмета;
- зміст роботи на різних етапах навчання і рівень засвоєння знань та умінь (ознайомлення, репродукція, використання в знайомих ситуаціях, перенос), зафіксованих у програмах.

Таким чином:

- нестандартний урок – це імпровізоване заняття, що має нетрадиційну структуру;
- думки педагогів щодо нестандартних уроків різняться: одні вбачають в них прогрес педагогічної думки, правильний крок у напрямку демократизації школи, а інші, навпаки, вважають такі уроки недопустимим порушенням педагогічних принципів, вимушеним відступом педагогів під натиском учнів, що не бажають і не вміють серйозно працювати.

Таблиця 4 - Відповідність нетрадиційних форм навчання змісту роботи на різних етапах навчання і рівням засвоєння знань та умінь

№ п/п.	Зміст роботи на різних етапах навчання	Дидактична мета навчання	Рівень засвоєння умінь та навичок, що планується	Нетрадиційні форми навчання
1.	Вступ до предмета (курсу, розділу)	Дати загальне уявлення про предмет (курс, розділ), їх місце в науці (предметі, курсі), зв'язок з іншими науками (курсами)	Ознайомлення, репродукція, часткове використання у знайомих і незнайомих ситуаціях	Урок-лекція, інтегровані уроки, урок-екскурсія
2.	Вивчення нового матеріалу: а) вивчення переважно теоретичних питань з опорою на фактичні знання б) вивчення переважно фактичних даних з окремими елементами теоретичних і практичних знань в) вивчення практичних питань науки	Вияснити зміст понять, законів, теорій, правил Розкрити сутність наукових фактів на основі теоретичних положень Показати практичне значення і застосування наукових знань	Ознайомлення, репродукція, використання у знайомих ситуаціях Репродукція або використання знайомих і частково нових ситуаціях Використання у знайомих і нових ситуаціях	Інтегровані кроки, урок-лекція, урок-форум, урок-диспут, урок-телеміст, урок мозкова атака, урок-новела Урок-лекція, урок-новела, урок-діалог, урок-семінар, урок-есе, урок-телеміст, урок – “круглий стіл” Урок-лекція, урок-семінар, урок-дослідження, урок – бенефіс, урок – парадокс, урок-практикум

№ п/п.	Зміст роботи на різних етапах навчання	Дидактична мета навчання	Рівень засвоєння умінь та навичок, що планується	Нетрадиційні форми навчання
3.	Узагальнення, застосування знань	У загальних рисах охарактеризувати наукові факти або літературні твори Актуалізувати найважливіші теоретичні положення і уміння Переосмислити вивчене на основі виявлення у ньому нових зв'язків	Ознайомлення Репродукція, використання у знайомих і частково нових ситуаціях Трансформація	Урок-лекція, урок-конференція, урок – круглий стіл, урок-форум, урок-подорож, урок-експедиція Урок-практикум, урок-КВК, урок-аукціон, урок -Брейн Ринг, урок-турнір, урок -Що? Де? Коли?, урок-залік, урок-лото Урок-лекція, урок-практикум, урок-диспут, урок - круглий стіл, урок-дослідження, урок-телеміст, урок-концерт, урок-композиція, урок-суд, урок-аукціон

Нестандартні уроки – це уроки, взяті з стабільної державної програми, але розроблені вчителем з власним баченням проблем.

Аналіз педагогічної літератури, спостереження дають можливість розкрити значення нетрадиційних форм навчання, яке полягає в тому, що вони:

- дають можливість урізноманітнити форми роботи з учнями;
- відходити від шаблону з метою підвищення ефективності процесу навчання;
- сприяють вихованню творчої особистості школярів;
- дозволяють повніше враховувати особливості творчого матеріалу;
- сприяють зміні структури форм навчання;
- дозволяють враховувати навчальні можливості учня;
- розширюють функції вчителя.

У практику роботи закладів вищої освіти широко впроваджуються нетрадиційні форми організації освітнього процесу, до яких належать:

- лекція;
- семінар;
- конференція;
- диспут;
- ділова та рольова гра тощо.

Запровадження нетрадиційних форм організації освітнього процесу забезпечує підвищення активності навчально-пізнавальної діяльності студентів, формує самостійність мислення студентів, розвиток творчості. Розкриємо специфіку нестандартних форм організації освітнього процесу і висвітлимо рекомендації застосування.

Лекція – одна із форм організації навчання у закладі вищої освіти, її основою є системне усне викладення викладачем навчального матеріалу протягом одного заняття, головний зміст якого становлять аналіз та узагальнення фактів, а провідними прийомами є пояснення і міркування. Залежно від теми лекції в ній можуть превалювати характеристика, опис, розповідь про певні факти, процеси, явища.

Структура традиційної лекції:

- організація діяльності викладача і студентів;
- формулювання теми, постановка мети і завдань;
- актуалізація опорних знань студентів;

- викладення змісту дидактичного матеріалу викладачем, забезпечення умов сприйняття та засвоєння його студентами;
- узагальнення та систематизація знань студентів.

У процесі підготовки до лекції викладачеві *необхідно*:

- визначити оптимальний обсяг нової інформації;
- забезпечити відповідність інформації теоретичним положенням тієї науки, до якої належить навчальний предмет;
- акцентувати увагу студентів на основному, істотному;
- забезпечити повноту та глибину реалізації змісту навчального матеріалу;
- вибрати та раціонально використати методи і засоби викладу змісту лекції,
- визначити метод-домінанту викладання навчального матеріалу (репродуктивний, проблемний, творчий).

Специфічним, як стверджує І.Чередов, у лекції відносно є етап визначення домашнього завдання. Тут важливо уникати перевантаження студентів. З цією метою доцільно давати диференційовані завдання, план семінарського заняття з теми лекції, розраховуючи на те, що студенти заздалегідь почнуть готуватися до обговорення конкретних питань за змістом лекції.

Залежно від дидактичної мети та місця в логічній структурі навчального матеріалу розрізняють такі типи лекцій: вступна, оглядова, узагальнююча, лекція-інструктаж.

Специфіка вступної лекції полягає в тому, що її головною метою є розкриття провідних ідей і аспектів курсу навчального предмета, перспективи навчальної роботи зі студентами щодо оволодіння змістом курсу предмета. При цьому важливо використовувати внутрішньокурсові та міжкурсів зв'язки, їх реалізація забезпечує цілісне сприйняття та уявлення про предмети, які вивчаються, їхню практичну значущість. Для вступної лекції найтипівішими прийомами викладання навчального матеріалу є порівняння, співставлення, спираючись на знання учнів, здобуті у практичній діяльності та спілкуванні, доведення, висновки, оціночні судження.

Оглядова лекція проводиться, як правило, з метою висвітлення широкого кола питань з того чи іншого курсу навчального предмета, ознайомлення з новою інформацією з цих питань, розширення світогляду студентів. Важливим моментом оглядової лекції є відбір і структурування навчального матеріалу, що забезпечує підготовку студентів до логічного сприйняття систематизованої інформації та засвоєння системних знань. Привілейованими прийомами оглядової лекції є розповідь, опис та аналіз фактів, явищ, процесів. Засобами реалізації змісту оглядової лекції є раціональне поєднання слова викладача та наочності (таблиць, презентацій, відеофільмів, комп'ютера тощо).

Узагальнююча лекція зазвичай проводиться після вивчення повного курсу навчального предмета або великого його розділу з метою систематизації та поглиблення знань учнів. Вона є підсумком системи проведених раніше занять і включає провідні аспекти курсу даного навчального предмета. У процесі узагальнюючої лекції доцільним є використання узагальнюючих таблиць, схем, презентацій тощо.

Лекція-інструктаж проводиться з метою підготовки студентів до семінару, лабораторної роботи, практичного заняття. Розкриваючи теоретичний і прикладний аспекти теми лекції, викладач:

- акцентує увагу на можливих та доцільних шляхах використання теоретичних знань, навичок і вмінь у процесі самостійної роботи;
- дає розгорнуте трактування того кола питань, які передбачено розглянути на наступному занятті;
- ставить завдання репродуктивного, реконструктивного, варіативно-тренувального, пошукового та творчого характеру;
- звертає увагу студентів на джерелах додаткової інформації.

З метою підвищення якості лекції викладачеві необхідно чітко визначити місце теми лекції в логічній структурі курсу навчального предмета, оптимальний обсяг навчального матеріалу, форми, методи та засоби ефективної його реалізації. Залежно від форми організації і керування навчально-пізнавальною діяльністю студентів лекція може бути монологічною, діалогічною, полемічною.

Характерними ознаками **монологічної лекції** є привілейоване викладання її змісту самим викладачем, який розкриває ті чи інші положення у вигляді готових висновків. У цьому випадку студенти сприймають на слух інформацію, фіксують основні положення, запам'ятовують. Монологічна лекція має свої переваги та недоліки. Переваги полягають у тому, що викладач може чітко визначити обсяг змісту лекції та забезпечити його реалізацію, регламентувати власну діяльність і діяльність студентів, дозувати матеріал за блоками і фрагментами, варіювати ними залежно від сприйняття студентами інформації. Недолік монологічної лекції – відносна пасивність студентів, недостатність зворотного зв'язку щодо засвоєння її змісту, відсутність можливості оперативно внести корективи у зміст лекції, навчально-пізнавальну діяльність студентів та її результативність. Сигналами до коригування монологічної лекції можуть бути запитання, репліка, схвалення, нерозуміння, відсутність інтересу студентів, погана дисципліна.

Діалогічна лекція розрахована на певний ступінь участі студентів у розкритті її змісту при керівній та спрямовуючій ролі викладача. Лекція, яка проводиться в діалогічній формі, досягає успіху тоді, коли викладачем добре продумані та сформульовані запитання для діалогу зі студентами, передбачені можливі варіанти відповідей на них, визначені серед них найбільш суттєві.

Полемічна лекція передбачає викладання змісту матеріалу у вигляді постановки дискусійних проблем, ідей, положень, що вимагають розв'язання в ході дискусії. При цьому не виключені різні думки з того чи іншого питання. Роль викладача у проведенні полемічної лекції дуже складна. Йому необхідно бути ерудитом, володіти мистецтвом полеміки, орієнтуватися в різних поглядах та спрямовувати студентів на правильні висновки. Крім того, він має бути демократичним, справедливим, винахідливим, в міру гнучким. Полеміка – один зі способів ефективного емоційного впливу на студента, збудження його інтересу, відвертості, щирості, бажання шукати істину.

Незалежно від типу лекції у процесі її спостереження та аналізу слід звертати увагу на такі *параметри*:

- підготовка викладача до лекції;
- постановка триєдиної мети та завдань лекції;
- розробка систем питань, що розкривають зміст лекції;
- знання основної та допоміжної літератури з теми лекції;
- засобів її реалізації, визначення провідних ідей, вибір оптимальної структури лекції, логічність викладання матеріалу;
- прийоми викладання викладачем навчального матеріалу (пояснення, міркування, використання наочності, комп'ютерної техніки, додаткового дидактичного матеріалу);
- прийоми організації навчально-пізнавальної діяльності учнів у процесі читання лекції (складання розгорнутого або тезисного плану; конспектування лекції; фіксація фактів, які необхідні для наступного проведення практичного заняття чи лабораторної роботи, розв'язання задач тощо; вибір прийомів запису матеріалу лекції);
- способи активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів (постановка запитань і завдань для аналізу, зіставлення і порівняння різних фактів, явищ, самостійних висновків та пропозицій);
- привертання уваги студентів до змісту лекції за допомогою відомих прийомів спілкування під час її читання;
- тип лекції залежно від дидактичної мети і її місця в логічній структурі навчального матеріалу;
- залежно від форми організації і керування навчально-пізнавальною діяльністю студентів (монологічна, діалогічна, полемічна);
- ефективність лекції.

Семінарське заняття є формою навчання, що дає змогу ефективно організувати самостійну роботу студентів.

Основними завданнями семінарського заняття є:

- закріплення, розширення та поглиблення знань студентів;
- формування і розвиток навичок самостійної роботи студентів;
- реалізація диференційованого підходу до навчання з урахуванням

індивідуальних особливостей студентів;

- створення умов для формування і розвитку їхніх пошуково-творчих знань та навичок.

За характером семінарські заняття поділяються на: *випереджальні, навчальні, узагальнюючі (підсумкові)*.

Випереджальні семінарські заняття проводяться перед вивченням невеликої за обсягом та нескладної за змістом теми, їх мета – формувати вміння орієнтуватися у змісті навчального матеріалу, виділяти описовий, пояснювальний та інструктивний матеріал, головне, істотне у змісті теми. Підготовка до семінару такого типу вимагає обов'язкового інструктажу, розробки групових та індивідуальних завдань, контролю за процесом підготовки студентів до семінару.

Навчальний семінар проводиться у процесі вивчення теми та ставить за мету:

- поглибити знання, сформувати уміння та навички застосування теоретичних знань учнів у практичній діяльності;
- усунути прогалини у навчальних досягненнях студентів із засвоєної теми.

На семінарських заняттях навчального типу викладач, спираючись на знання; вміння та навички студентів, набуті на попередніх заняттях, розробляє систему навчальних занять для самостійної роботи. При цьому завдання повинні не дублювати аналогічні, раніше використовувані, а носити варіативно-тренувальний або реконструктивний характер. Основні методи та прийоми роботи викладача на навчальному семінарі – це обговорення, дискусія, аналіз, висновки і пропозиції.

Специфіка *узагальнюючого (підсумкового) семінару* полягає в тому, що він проводиться після вивчення складної за змістом та великої за обсягом теми чи розділу навчальної програми. Його мета – формувати вміння та навички студентів самостійно систематизувати і поглиблювати знання, використовувати їх у практичній діяльності. Ефективність семінарського заняття такого типу значною мірою залежить від ретельності його підготовки, тому *викладачеві*

необхідно:

- визначити місце семінару в системі інших занять з навчального предмета;
- правильно сформулювати тему, мету і завдання семінару;
- визначити обсяг матеріалу для розгляду на занятті;
- розробити питання та диференційовані завдання для обговорення;
- складання переліку основної та додаткової літератури;
- завчасне доведення до відома студентів плану семінару;
- повідомлення про форму організації та проведення заняття;
- визначення ролі кожного студента як активного його учасника;
- підготовка спільно зі студентами необхідного наочного матеріалу;
- забезпечення методичного та технічного оснащення семінарського заняття тощо.

Важливе значення у підвищенні ефективності семінарського заняття має технологія його проведення. Як правило, семінарське заняття починається із вступного слова викладача. Обговорення питань плану заняття може починатися з раніше запланованого повідомлення студентом або з вільного його виступу. Викладач стежить за тим, щоб під час семінару була створена атмосфера доброзичливості та взаємної довіри, вільного обміну думками, співробітництва та співдружності. Активізація навчально-пізнавальної діяльності студентів на семінарі залежить від вільного вибору опонентів, створення проблемних ситуацій, розгортання мікродискусій. Завершується семінарське заняття підбиттям підсумків обговорюваної теми, оцінюванням знань студентів.

Незалежно від типу семінарського заняття у процесі його спостереження та аналізу доцільно звертати увагу на *параметри*:

- вибір теми;
- інтерес до навчального предмета;
- розширення світогляду;
- врахування ступеня сформованості у студентів умінь та навичок самостійної роботи;
- педагогічна доцільність постановки мети та завдань семінару;

- підготовка викладача та студентів до семінару (розчленування теми на конкретні питання; інструктаж щодо роботи з основною та додатковою літературою;
- вибір форм самостійних повідомлень студентів;
- підготовка ілюстративного матеріалу тощо;
- технологія проведення семінару (повідомлення теми, мети та завдань заняття;
- надання слова студентам для повідомлення з питань семінару;
- коментар щодо повідомлень студентів;
- концентрування уваги студентів на питаннях, які передбачені планом;
- постановка питань у процесі повідомлень студентів, що спонукають до дискусії, вимагають доказовості, міцних знань, винахідливості;
- розкриття теми семінарського заняття;
- активізація і стимулювання студентів у процесі роботи;
- підбиття підсумків семінарського заняття;
- результативність семінарського заняття;
- ступінь творчого мислення студентів;
- самоорганізація та самоконтроль студентів.

Заняття-конференція

Конференція як форма організації освітнього процесу передбачає присутність в одній аудиторії студентів, які об'єднані однією метою – розв'язання певної теоретичної чи практичної проблеми. Творче обговорення та розв'язання обраної проблеми визначають зміст конференції, характерною ознакою якої є дискусія, а результатом – осмислення цієї проблеми.

Студентська конференція – важлива форма навчання, яка сприяє формуванню знань, умінь і навичок студентів, їх закріпленню та вдосконаленню, поглибленню і систематизації. Це комплексна форма узагальнення результатів самостійної пізнавальної діяльності студентів під керівництвом викладача. Метою конференції є:

- поглиблення, зміцнення та розширення здобутих знань;

- розвиток і саморозвиток творчих здібностей студентів, їхньої активності;
- створення передумов самовиховання, самовдосконалення, самовизначення студентів.

Щодо типізації *вузівських конференцій* автори виділяють теоретичну, читацьку, підсумкову, навчальну, проблемну, тематичну, оглядову конференції.

Оглядова конференція проводиться з однієї чи кількох пов'язаних між собою актуальних проблем, з яких студенти повинні:

- поглибити знання та отримати додаткову інформацію;
- систематизувати знання, уміння та навичок;
- стимулювати пізнавальну активність;
- забезпечити системні знання;
- формувати колективні й особистісні відносини;
- бути самостійними у виборі засобів, форм і методів навчально-пізнавальної діяльності.

Оглядова конференція може проводитися: на початку вивчення того чи іншого предмета з метою розкриття перспективи вивчення нового курсу; в середині або наприкінці його вивчення – з метою розширення, поглиблення та систематизації знань, умінь і навичок студентів.

Підсумкова конференція проводиться як заключний етап вивчення певного розділу навчальної програми. Це може бути конференція з підбиття підсумків вивчення творчості окремого письменника; окремого великого за обсягом літературного твору; зі споріднених проблем різних навчальних предметів, тобто з міжпредметної тематики.

Тематична конференція, як правило, проводиться з окремої актуальної теми: наукової, технічної, практичної. Вона може:

- стикуватися з навчальною програмою окремих предметів;
- зумовлюватися політичними, соціально-економічними подіями, умовами розвитку суспільства в Україні та за кордоном.

Підготовку конференції, незалежно від її типу, можна умовно поділити на два етапи:

- На першому етапі визначається тема конференції, ставляться мета та завдання; розробляється перелік питань, які розкривають тему; оголошується конкурс на кращу доповідь і девіз конференції; розподіляються обов'язки між студентами; готуються література, виставкові та наочні матеріали.
- Другий етап підготовки до конференції характеризується більш інтенсивною діяльністю викладача та студентів: уточнюється план конференції, визначаються її учасники, складається список рекомендованої літератури, оголошуються доповідачі та виступаючі, готується інформаційний стенд, презентації.

На другому етапі визначним моментом у підготовці конференції є її змістова сторона. У цьому плані першим помічником є викладач, який надає допомогу студентам, іншим учасникам конференції; переглядає зміст доповідей, аналізує їх; порівнює, зіставляє, прогнозує можливі зіткнення різних думок, поглядів, переконань. Якщо визначаються опоненти доповідачів, то вони теж повинні заздалегідь ознайомитися зі змістом доповідей. При цьому ставиться мета виявлення нової інформації, цікавих статистичних даних, фактів, прикладів з літератури і практичної діяльності, які мають узагальнюючий характер і сприяють підвищенню інтересу студентів до певного курсу навчального предмета, до теми конференції.

Практика роботи закладів вищої освіти підтверджує, що доцільно проводити конференції з таких тем, які дали б змогу використовувати знання студентів з кількох навчальних предметів. При цьому якість конференції підвищується завдяки об'єднанню зусиль викладачів у її підготовці і проведенні.

Технологія проведення конференції:

- оголошення теми, виголошення доповідей, співдоповідей, виступів;
- затвердження регламенту роботи;
- підтримка робочої обстановки;
- концентрація уваги студентів на темі конференції, активізація навчально-пізнавальної діяльності учасників конференції;

- дотримання чіткої процедури її проведення;
- забезпечення позитивної установки на сприйняття змісту повідомлень, відповідного морального і психологічного мікроклімату, атмосфери поваги і довіри.

Підсумки конференції доцільно підбивати колективно, залучаючи учасників до оцінювання її результативності, використовуючи думки та ідеї опонентів. Для оцінювання ефективності конференції можна створити журі. У процесі аналізу конференції доцільно враховувати такі *параметри*:

- раціональність вибору теми конференції, постановки навчально-виховних цілей та завдань;
- підготовка конференції (зміст доповідей, співдоповідей, виступів, рекомендацій, внесених доповідачами як результату самостійної творчої праці; ознайомлення студентів із запропонованою літературою, підготовка наочних та інших ілюстративно-демонстраційних матеріалів);
- дотримання процедури проведення конференції (повідомлення теми, регламенту роботи; психологічна настроєність на сприйняття та обговорення інформації учасниками конференції);
- дисципліна студентів під час проведення конференції, зацікавленість змістом доповідей та повідомлень;
- зміст конференції (глибина, повнота розкриття теми; зміст окремих доповідей, читання напам'ять уривків, цитат з літературних джерел; використання наочних матеріалів; ораторські здібності доповідачів, літературний стиль, грамотність і чистота мови);
- ефективність конференції (формування світогляду; поглиблення й розширення діапазону знань у цій галузі науки; формування навичок самостійної роботи з літературою та її аналізу, умінь писати доповіді, виступати публічно; виховання почуття відповідальності; задоволення студентів від проведеної конференції).

Заняття -диспут

Слово диспут латинського походження і означає міркую, суперечу. Диспут

– одна із форм навчальної роботи студентів, яка допомагає розвивати самостійність, логічне мислення, соціальну та моральну зрілість, формувати особисті погляди та переконання. Під час диспуту з'являються можливості впливу на інтелектуальну та емоційну сфери особистості студента, збудження його зацікавленості у пошуку істини. Окрім цього, в процесі диспуту створюються умови для реалізації демократичних засад навчання. Навчання в диспуті сприяє розвитку критики та самокритики, культури мови та логічного мислення, навчає умінню опонувати та перевіряти правильність своїх поглядів і переконань.

У процесі диспуту студенти:

- обговорюють не тільки запропоновані викладачем питання, а й ті, які виникли під час підготовки до диспуту;
- набувають умінь та навичок самостійної роботи з різними джерелами інформації;
- оволодівають методами аналізу і синтезу;
- формують уміння узагальнювати, робити висновки і вносити пропозиції;
- уточнюють, поглиблюють, коригують знання;
- вчаться аргументовано захищати власні думки, переконання, ідеї;
- перетворюють знання на переконання.

Диспут і конференція мають багато спільного. Передусім, вони розраховані на високий рівень ерудиції, активності та самостійності студентів. Разом з тим диспут суттєво відрізняється від конференції тим, що він меншою мірою запрограмований як за змістом, так і за формами проведення. Диспут вимагає чіткого вичленовування предмета обговорення і забезпечує широкі можливості розв'язання суперечок. Успіх диспуту забезпечують серйозна та старанна підготовка до нього, актуальність теми, характер його проведення.

Викладачеві необхідно:

- чітко визначити та сформулювати тему диспуту;
- поставити мету і завдання;
- розробити систему питань, контрпитань, які найбільш повно розкривають

зміст теми;

- провести інструктаж студентів, ознайомити їх з темою диспуту, змістом питань, із яких вони повинні висловлювати свої думки, літературою та іншими матеріалами;
- порадити звернутися до інших можливих джерел інформації.

У процесі підготовки до диспуту студенти повинні самостійно осмислити проблему та її основні аспекти, підготувати необхідну і достатню інформацію щодо суті проблеми, прагнути до висловлення своїх суджень з того чи іншого питання, обмінятися думками, підготувати відповідний інформаційний матеріал для підтвердження своїх думок та суджень.

Технологія проведення диспуту:

- повідомлення теми, цілей і завдань диспуту;
- ознайомлення з наочними посібниками, виставкою та іншими дидактичними матеріалами;
- спрямування студентів на відвертість, уважне і шанобливе ставлення до думок інших;
- обґрунтування своїх переконань, висновків.

Управління диспутом з боку викладача вимагає тактовності, коректності, уміння спрямовувати виступ студентів на об'єктивне розкриття суттєвих сторін проблеми, формування умінь студентів оперувати фактами, переконувати в істинності чи хибності висловлюваних суджень.

Зацікавленість у диспуті зростає, як правило, у процесі його проведення. Це залежить від того, як викладач ставить запитання, стимулює самостійність висловлювань і суджень студентів, спонукає до взаєморозуміння, співробітництва, забезпечує єдність цілей та устремлінь.

Важливо також дотримуватися *вимог до диспуту*:

- вільний обмін думками;
- на диспуті всі активні;
- кожен виступає і критикує будь-які положення, з якими він не згоден;
- головне у диспуті – факти, логіка, уміння доводити;

- міміка, жести, вигуки як аргументи не приймаються.

Підбиваючи підсумки диспуту, слід оцінювати не тільки зміст виступів, а й форму їх виголошення; звертати увагу на сформованість умінь студентів правильно обстоювати свої думки та переконання.

У процесі аналізу диспуту слід зосередити увагу на таких *параметрах*: доцільність вибору та постановки теми диспуту;

- якість підготовки до диспуту (вивчення навчального матеріалу з теми, ознайомлення з літературою, консультації, обмін думками, аналіз анкетних даних, зосередження уваги на провідній меті та аспектах диспуту);
- організаційна робота з підготовки до диспуту (психолого-педагогічна мотивація доцільності обраної теми диспуту, визначення часу та місця проведення, підготовка наочності, ТЗН, тематичної символіки);
- дотримання викладачем вимог до проведення диспуту;
- зміст диспуту (глибина знання проблеми диспуту, основних теоретичних положень з теми диспуту відомих учених, письменників, діячів інших сфер науки і культури; теоретична і практична значущість теми диспуту, логіка та доказовість думок, зосередження уваги на головному, істотному; підведення студентів до самостійних висновків, узагальнень, їх корекції; етика поведінки учасників диспуту);
- процедура проведення диспуту (постановка питань, мобілізація та активізація уваги, керування пізнавальною діяльністю студентів);
- дотримання такту і культури узагальнення різних думок, суджень;
- роль викладача у диспуті (провідна, непомітна, опосередкована, невимушена, авторитарна);
- дисципліна студентів у процесі диспуту, дотримання правил диспуту;
- підбиття підсумків диспуту (оцінювання правильності розуміння й коментування учнями теми, провідних її ідей та аспектів; активність і самостійність суджень студентів; уміння студентів підкріплювати прикладами ті чи інші положення, судження, пов'язувати їх із життям

суспільства, групи).

Залік

Залік – це форма перевірки навчальних досягнень студентів з вивченої теми чи розділу курсу навчального предмета. Його метою є оцінювання навчальних досліджень, систематизація, узагальнення та поглиблення знань, усунення прогалин у знаннях студентів.

Ефективність заліку значною мірою залежить від його підготовки. Як правило, на залік виносяться головні теми курсу предмета, тобто найбільш значущі та найскладніші для засвоєння студентами. У процесі підготовки до заліку викладач добирає відповідний матеріал, виділяє в ньому головне, істотне, складає перелік питань, що охоплюють основний зміст розділу, закони, теорії, ідеї, алгоритми; розробляє диференційовані завдання практичного і теоретичного характеру. Питання, що виносяться на залік, доцільно формулювати так, щоб відповіді на них були розраховані на виявлення в студентів умінь аналізувати, зіставляти, узагальнювати, систематизувати, робити висновки і пропозиції, тобто рівня загальнонавчальних навичок та умінь.

Крім того, до заліку потрібно підготувати довідкову літературу, методичні посібники, підручники, демонстраційний матеріал, та інші види наочних матеріалів (таблиці, малюнки, схеми, графіки, комп'ютер), використання яких допомагало б об'єктивніше виявити знання студентів з визначеної для заліку теми.

Важливими сторонами проведення заліку є підготовка до нього студентів та технологія його проведення. Студенти заздалегідь ознайомлюються з питаннями, що виносяться на залік, виконують завдання практичного характеру, аналогічні тим завданням, що включені до заліку.

Що стосується технології проведення заліку, то вона може бути різною. Питання та навчальні завдання студенти можуть отримувати методом жеребкування або за картками, що містять питання і завдання, розраховані на виявлення системних знань, практичних умінь та навичок студентів. Залік можна провести застосовуючи рейтинг студента за модульно-кредитної системи

оцінювання знань.

На ефективність заліку значною мірою впливають створення сприятливого мікроклімату, забезпечення позитивного емоційного настрою на залік, атмосфера доброзичливості, співробітництва та співдружності, дотримання педагогічного такту.

Залік – це не тільки контроль за навчальними досягненнями студентів, але й важливий стимулюючий чинник їх навчально-пізнавальної діяльності. Позитивна оцінка на заліку надає студентам упевненості, підвищує їх інтерес до вивчення даного предмета, формує позитивне ставлення до навчальної роботи та її результатів, тобто залік має потужний виховний потенціал, який повинен уміло реалізуватися викладачем.

Підбиття підсумків заліку є обов'язковим його компонентом. Викладач:

- повідомляє студентам оцінки, отримані під час заліку;
- відзначає найбільш повні, глибокі та оригінальні відповіді;
- аналізує помилки, неточності у відповідях;
- дає рекомендації окремим студентам щодо поглиблення та систематизації знань, усунення прогалин у засвоєнні навчального матеріалу.

У процесі аналізу заліку слід зосередити увагу на таких параметрах:

- доцільність проведення заліку з даної теми з точки зору її теоретичної та практичної значущості, складності;
- підготовка викладача до заліку;
- підготовка студентів до заліку;
- вибір форми проведення заліку та її педагогічна доцільність;
- диференційований підхід до студентів під час заліку;
- організація та забезпечення дисципліни під час заліку;
- облік рівня навчальних досягнень студентів;
- раціональність технології проведення заліку, дозування часу на опитування одного студента;
- стимулюючий та виховний вплив заліку на навчально-пізнавальну діяльність студентів, інтерес до вивчення даного предмета;

- підбиття підсумків заліку та визначення форми оголошення його результатів.

Підбиття викладачем підсумків заліку не повинно зводитися лише до виставлення оцінок та їх коментування. Мета викладача – виявити, як студенти засвоїли тему, які відповіді були найкращими, яких навичок набули студенти в результаті вивчення теми, наскільки вони просунулися вперед у своєму розвитку, які були недоліки у змісті та організації заліку.

Лабораторна робота

Лабораторна робота є одним із видів обов'язкових самостійних робіт студентів. Вона передбачена навчальним планом і проводиться під керівництвом викладача із застосуванням спеціальних приладів, матеріалів, інструментів та інших засобів навчання.

Лабораторна робота безпосередньо пов'язана з іншими видами занять. Вона сприяє реалізації міжпредметних зв'язків, зв'язку теорії з практикою, розвитку інтелектуально-пізнавальної активності студентів. Крім того, проведення лабораторної роботи забезпечує реалізацію єдності пізнавальної та практичної діяльності студентів у процесі вивчення основ наук; залучення низки аналізаторів, які сприяють прискоренню процесу формування наукових знань студентів, умінь використання методів науково-дослідної діяльності.

Лабораторна робота – органічна частина освітнього процесу. Вона безпосередньо пов'язана з навчальним експериментом, дослідями, виконанням домашніх експериментальних завдань, розв'язуванням задач з використанням спостережень та дослідів. При цьому повною мірою проявляється роль експерименту як джерела знань та критерію істинності теорії. У процесі лабораторної роботи студенти набувають навичок використання приладів лабораторного обладнання, апаратури, технічних засобів, комп'ютерної техніки. Вони оволодівають умінням обробки результатів експерименту та вимірювань; навичками узагальнення та систематизації явищ природи; ознайомлюються з основами техніки та технології процесів сучасного виробництва. Лабораторна робота сприяє формуванню у студентів поглядів на природу, переконаності у

можливості її пізнання; умінь виявляти причинно-наслідкові зв'язки, функціональні залежності між фактами, явищами і процесами. Значну частину лабораторної роботи займають спостереження та експеримент, у тому числі уявний. Уявний експеримент – це аналіз такої ситуації, яку в принципі відтворити неможливо, тобто це форма мислення, в якій реальні моделі замінені ідеалізованими уявленнями про них. Можна сказати, що уявний експеримент – це програвання у людському розумі деяких ідеалізованих ситуацій. Він є ефективним способом реалізації прогностичної функції науки в умовах експерименту, що здійснюється у процесі лабораторної роботи.

Розрізняють *лабораторні роботи*, що виконуються в умовах навчального кабінету, та домашні лабораторні роботи, які виконуються студентами в домашніх умовах. Структура їх проведення ідентична, а саме: визначається тема, ставляться мета та завдання, розробляється зміст, визначаються форми та методи виконання, надається обладнання, вказується термін виконання. Теми лабораторних робіт переважно передбачаються навчальними програмами. Відповідно до теми і змісту лабораторної роботи визначаються її мета і завдання. Ефективність лабораторної роботи залежить також від виду та якості роздавального матеріалу, обладнання (таблиці, графіки, мінерали, препарати, мікроскопи). До змісту лабораторної роботи відносять: інструктивні картки, алгоритми її виконання, питання для аналізу та узагальнення, рекомендації щодо обробки дослідів (округлення значень вимірюваних величин, визначення похибок вимірювань).

Що стосується форм організації лабораторної роботи, то вони бувають: фронтальні, групові, індивідуальні. *Фронтальна форма організації лабораторної роботи* передбачає, що студенти виконують одну й ту саму роботу за допомогою однакового обладнання. Переваги фронтальної форми проведення лабораторної роботи полягають у заощадженні часу викладача на розробку змісту та добір роздавального матеріалу, оперативності отримання зворотної інформації про хід її виконання, можливості корекції та оцінювання результатів.

Групова форма організації проведення лабораторної роботи полягає в

тому, що з однієї й тієї самої теми для окремих груп студентів добирають різні завдання, інструктажі, дидактичні картки, обладнання, її переваги полягають у можливості врахування індивідуальних особливостей студентів, рівнів їхніх навчальних досягнень, інтересів, наданні допомоги та взаємодопомоги, контролю, самоконтролю, взаємоконтролю; ефективнішого використання обладнання.

Суть *індивідуальної форми організації лабораторної роботи* полягає в розробці індивідуальних завдань, доборі та диференціації дидактичного матеріалу, висуванні різних цілей і завдань роботи, різноманітності алгоритму виконання завдань, врахуванні темпу та ритму навчальної діяльності окремих студентів, рівня сформованості в них умінь і навичок самостійної роботи, теоретичної підготовки. Індивідуальна форма організації лабораторної роботи вимагає від викладача більших зусиль та витрат часу на її підготовку. Крім того, значною мірою ускладнюється процес отримання зворотної інформації про хід виконання індивідуальних завдань та їх корекції.

Незалежно від специфіки форм організації лабораторної роботи в процесі її виконання використовуються переважно такі методи, як аналіз, синтез, порівняння, зіставлення, узагальнення, експеримент, моделювання, прогнозування, діагностування, висновки.

Організація проведення лабораторної роботи включає передусім підготовку викладача та студентів до її виконання. Викладач готує дидактичний роздавальний матеріал, подає студентам теоретичний матеріал з теми лабораторної роботи, розробляє інструктивні картки, контролює хід підготовки студентів до лабораторної роботи, розробляє критерії і методику оцінювання лабораторної роботи та її результатів (поетапно, поопераційно, за проміжними та кінцевими результатами). Студенти оволодівають у процесі виконання лабораторної роботи теоретичними та практичними знаннями, роблять самостійно відкриття, шліфують окремі операційні вміння та навички самостійної експериментально-пошукової діяльності; набувають умінь планувати діяльність, фіксувати проміжні та кінцеві її результати; оцінювати їх

вірогідність.

Викладачеві важливо:

- забезпечити чітку організацію проведення лабораторної роботи;
- повідомити тему, мету й завдання;
- провести інструктаж про хід виконання роботи;
- нагадати правила поведінки та техніку безпеки;
- розділити групу на підгрупи;
- повторити технологію виконання роботи;
- зорієнтувати студентів на кінцевий результат лабораторної роботи;
- ознайомити з критеріями його оцінювання.

Важливим видом лабораторної роботи є заняття з оволодіння звуковсвітлотехнічними та аудіовізуальними засобами. Такого роду лабораторні роботи мають важливе значення для підготовки майбутнього вчителя.

Що стосується *домашніх лабораторних робіт*, про які йшлося раніше, то їх результативність може контролюватися за допомогою щоденників спостережень, розрахунків, малюнків, звітів тощо.

Домашня лабораторна робота має *особливості*:

- вона є важливим засобом перетворення знань студентів на переконання;
- дає змогу побачити дії вивчених законів і явищ у повсякденному житті;
- формує пізнавальний інтерес і позитивне ставлення до підручника, літератури;
- розширює сферу реалізації принципів свідомості й активності, міцності, єдності конкретного та абстрактного, зв'язку теорії з практикою;
- виховує кмітливість та винахідливість, наполегливість у досягненні мети;
- сприяє розвитку конструктивного мислення, формуванню рис творчої особистості.

Успіх домашньої лабораторної роботи залежить від ретельної підготовки студентів до її виконання. У процесі спостереження за лабораторною роботою та її аналізу слід зосереджувати увагу на таких *параметрах*:

- доцільність проведення лабораторної роботи і певної навчальної теми;

- раціональність постановки мети та завдань лабораторної роботи (зв'язок теорії з практикою, єдність розумової та фізичної діяльності студентів, набуття навичок роботи з приладами, апаратурою);
- якість підготовки викладача до лабораторної роботи;
- ступінь підготовленості студентів до лабораторної роботи (оволодіння обладнанням і засобами самостійної діяльності, технікою та технологією праці, засобами фіксації фактів, процесів, явищ, що спостерігаються; стосунки студентів у мікрогрупах і вміння контактувати у процесі навчальної роботи; адекватність результатів виконаної роботи змісту теми, поставленій меті та завданням; самоконтроль і взаємоконтроль у процесі виконання лабораторної роботи);
- оцінювання процесу виконання лабораторної роботи (уміння студентів зосередитися на сутності завдання, розібратися в порядку виконання роботи; підтримка дисципліни та порядку, техніки безпеки, етичних норм поведінки; уміння фіксувати результати виконаної роботи; підтримка працездатності);
- результативність виконання лабораторної роботи (поглиблення та розширення теоретичних знань, формування діалектико-матеріалістичного світогляду, розвиток творчих можливостей і здібностей, інтеграція знань на основі реалізації міжпредметних зв'язків, розвиток експериментальних умінь і навичок);
- оформлення результатів лабораторної роботи (усне, письмове, практичне, графічне).

Практичне заняття

Практичне заняття ставить за мету на основі засвоєних системних знань включати студентів у різні види самостійної діяльності – практичної, інтелектуальної, предметної.

Практична діяльність студентів забезпечує використання ними знань, умінь і навичок у різних ситуаціях. Наприклад, предметна – це маніпуляція матеріальними об'єктами. Інтелектуальна діяльність студентів у процесі

виконання практичної роботи – це бачення і виправлення своїх помилок, перенесення знань з одного предмета на інший, діагностування й моделювання навчально-пізнавальної діяльності.

Практична робота проводиться відповідно до навчальної програми, і її виконання є обов'язковим. Вона має велике значення для політехнічної освіти, розкриття дидактичного принципу зв'язку теорії з практикою, розвитку пізнавальних здібностей і самостійності студентів, формування у них умінь і навичок, необхідних для майбутнього життя й самоосвіти, впливає на конкретизацію і закріплення знань, розвиває уміння спостерігати й пояснювати явища навколишнього світу.

Цілями практичного заняття можуть бути:

- розширення уявлень студентів про явища навколишнього світу, зокрема ті, що вивчаються, глибоке проникнення у їхню сутність;
- формування в них умінь виявляти об'єктивні зв'язки та взаємозумовленість явищ;
- озброєння студентів спеціальними навичками, необхідними не тільки в навчальній, а й у виробничій роботі.

Практичне заняття передбачає попередню теоретичну підготовку студентів, збір фактичного матеріалу для узагальнення, систематизації аналізу. На практичне заняття відводяться, як правило, дві академічні години. Завдання, які винесені на практичне заняття, і виконуються групою, при цьому форма організації діяльності студентів може бути індивідуальною, груповою, фронтальною.

Основні вимоги до організації і проведення практичного заняття:

- визначення його місця в системі уроків даної теми;
- чітка постановка цілей і завдань; добір матеріалу і підготовка обладнання;
- проведення інструктажу щодо дотримання техніки безпеки;
- виконання випереджальних завдань;
- ознайомлення з технікою безпеки;
- підготовка та обговорення форм звіту про виконану роботу;

- визначення тих елементів практичних знань, умінь і навичок студентів;
- раціональне поєднання форм навчальної діяльності студентів (репродуктивної, раціоналізаторської, творчої);
- розробка критеріїв оцінювання результативності виконання практичної роботи;
- введення до самостійної роботи студентів елементів гри і змагань як важливого чинника її стимулювання;
- здійснення контролю та коригування навчально-пізнавальної діяльності студентів;
- підбиття підсумків практичного заняття.

Зміст практичного заняття зумовлюється специфікою навчальних предметів (хімія, фізика, математика, біологія, географія), теми, мети та завдань. Воно може проводитися в аудиторії, навчальному кабінеті, майстернях, на місцевості, на виробництві.

З метою забезпечення ефективності практичного заняття викладачеві потрібно:

- підготувати студентів до виконання практичної роботи;
- добре знати зміст теоретичного матеріалу, на основі якого виконуватиметься практична робота;
- бути ознайомлені з прийомами її виконання;
- забезпечити всіх студентів посібниками, приладами, інструментами, довідниками;
- контролювати хід виконання роботи;
- вчасно приходити на допомогу студентам, не обмежуючи їхньої активності та самостійності;
- аналізувати й оцінювати виконання практичного завдання.

Практичні завдання носять, як правило, тренувальний характер. При цьому інструктаж викладач повинен бути конкретним і зрозумілим, можливе неодноразове повторення його, нагадування у процесі поетапного виконання практичної роботи. У міру набуття студентами практичних навичок і вмінь

завдання ускладнюються, а інструктаж спрощується.

Різновидом практичного заняття є практикум, який проводиться після завершення великих розділів курсу і має переважно повторювально-узагальнюючий характер. Участь у практикумах відкриває великі можливості для прояву і розвитку індивідуальних інтересів та нахилів студентів. На практикумі з'являються можливості для здійснення диференціації навчання. Студентам можна доручити виконання неоднакових за змістом і характером завдань. При цьому одним слід надати повний інструктаж, іншим – лише короткі відомості, для третіх – обмежитися постановкою цілей і завдань, для розв'язання яких студенти повинні самостійно розробити план та алгоритм дій, дібрати обладнання. Практикум може складатися з кількох завдань і дослідів, після виконання яких студенти обробляють результати спостережень і експерименту, складають письмовий звіт.

Практикум є найбільш складною формою організації самостійної роботи студентів. Активна участь у практикумі сприяє оволодінню студентами методикою спостереження, постановки і проведення лабораторного експерименту; формуванню умінь і навичок узагальнення; вмінням робити висновки; розробляти пропозиції щодо перевірки гіпотез. Цінність практикумів безперечна, тому що при цьому є реальна можливість для студентів працювати у власному темпі й ритмі, просуватися у навчанні в міру засвоєння та відпрацювання відповідних знань і засобів діяльності. Наявність диференційованих завдань дає змогу переводити студентів на більш високі рівні навчальних досягнень та розвитку.

Основні вимоги до практикуму:

- визначити місце практикуму в системі занять з курсу навчального предмета, скласти план роботи щодо проведення практикумів у різних класах, підготувати необхідні інструкції, диференційовані завдання з урахуванням рівнів навчальної підготовленості студентів;
- розробити методики спостереження і лабораторного експерименту;
- перевірити матеріальне забезпечення практикумів, доукомплектувати

- обладнання, необхідне для індивідуальної і групової роботи студентів;
- визначити термін проведення практикуму;
  - продумати та забезпечити систему безпосереднього й опосередкованого керівництва і контролю за діяльністю студентів під час практикуму;
  - створити комфортні умови проведення заняття, що забезпечують радість творчості, дають емоційне задоволення, сприяють засвоєнню етичних норм колективної діяльності.

У процесі спостереження за практичним заняттям і його аналізу слід зосередити увагу на *параметрах*:

- відповідність теми практичної роботи змісту навчальної програми, визначення її місця в системі занять;
- постановка цілей і завдань практичної роботи, їх відповідність змісту теми, моделювання подальшої навчальної діяльності учнів;
- підготовка до практичної роботи (виділення найбільш значущих знань, умінь та навичок студентів, які будуть використані під час проведення практичної роботи);
- добір змісту дидактичного матеріалу, вибір форм і методів виконання практичної роботи; підготовка посібників, інструментів, приладів для виконання роботи;
- процес виконання практичної роботи;
- ознайомлення з метою і завданнями роботи, інструктаж щодо наступної діяльності, тобто ознайомлення з прийомами та засобами виконання роботи;
- забезпечення всіх студентів посібниками, приладами, інструментами для виконання практичної роботи;
- оформлення результатів роботи;
- поділ студентів класу на групи;
- поетапний контроль і корекція процесу виконання завдання;
- результативність виконання практичної роботи;
- уміння студентів застосовувати теоретичні знання під час виконання

- практичних завдань, користуватися приладами, інструментами, робити проміжні записи, аналізувати й узагальнювати їх, робити висновки;
- констатувати, скільки студентів виконало, скільки не виконало роботи, характер ускладнень;
  - озброєння студентів спеціальними й загальнонавчальними уміньми і навичками, які мають важливе значення для навчальної та виробничої діяльності.

Факультативні заняття проводяться з метою поглиблення знань студентів з окремих курсів, розділів чи тем навчального предмета з урахуванням бажань студентів, Це одна з ефективних форм диференційованого навчання, яка розрахована на розвиток пізнавальних інтересів, здібностей і формування професійної орієнтації студентів, оволодіння методами наукових досліджень.

За змістом навчальні факультативи бувають: з поглибленого вивчення предметів, вивчення додаткових дисциплін із набуттям спеціальності, міжпредметні факультативи. Залежно від дидактичної мети факультативи поділяються на теоретичні, практичні та комбіновані.

Теоретичні факультативи проводяться з метою поглибленого вивчення складних теоретичних проблем, узагальнення й систематизації основних розділів чи тем предмета. Головним при цьому є постановка, висунення гіпотез, створення проблемних ситуацій, розробка проблемних завдань, самостійність розкриття проблем з використанням аналізу та синтезу, усвідомлення головного, істотного. Методи та прийоми при цьому можуть бути як традиційні (пояснення, розповідь, бесіда), так і частково-пошукові, дослідницькі (уявний експеримент, формуючий експеримент, порівняння, зіставлення).

Ефективність факультативного заняття значною мірою залежить від ступеня творчого управління викладачем цим процесом; використання проблемного підходу, раціонального поєднання форм і методів навчання; індивідуального підходу, здійснення професійної орієнтації студентів; зв'язку навчання з досягненнями науки і практики.

Практичні факультативні заняття проводяться з метою формування

навичок та вмінь дослідницького характеру на основі поглиблення теоретичних знань. Студенти при цьому виконують лабораторні роботи, навчальні завдання практичної спрямованості, а викладач розкриває практичну значущість, що спонукає студентів до пошуку шляхів її розв'язання, здійснює керівництво, контроль і коригування навчально-пізнавальної діяльності студентів; спільно зі студентами обговорює результати заняття й підбиває підсумки. Особливого значення набувають завдання з альтернативними та прихованими даними; завдання та моделювання, які сприяють формуванню конструкторсько-технічних умінь студентів. Важливе значення мають і завдання виробничого характеру, виконання яких підвищує інтерес студентів до професій.

Комбіновані факультативні заняття проводяться у формі науково-практичної конференції, лекційно-практичного й семінарського заняття. Їхня структура залежить від дидактики завдань і допускає різні поєднання компонентів. Провідною ідеєю проведення комбінованих факультативів є самостійна робота студентів з літературою та іншими джерелами інформації. Різноманітність факультативів забезпечує розвиток здібностей студентів, формування вмінь винахідництва і творчості, конструювання, прогнозування, виконання прикладних завдань, проведення експерименту та теоретичного пошуку. Все це забезпечує високу навчальну активність студентів у процесі факультативного заняття.

Під час спостереження за факультативними заняттями та його аналізу слід враховувати такі *параметри*:

- тип факультативного заняття та його специфіку;
- вибір та формулювання теми, постановки цілей і завдань заняття, мотивацію навчально-пізнавальної діяльності студентів;
- зміст факультативного заняття (вибір навчального матеріалу, реалізація дидактичних принципів, забезпечення зворотного зв'язку, коригування знань, розвиток самостійності й творчого мислення студентів, формування у них дослідницьких умінь та навичок);
- раціональний вибір форм організації факультативного заняття (лекція,

- семінар, практикум, екскурсія, лабораторна робота);
- педагогічна доцільність навчально-матеріального забезпечення факультативного заняття (наочні посібники, ТЗН, обладнання, роздавальний дидактичний матеріал, аудіовізуальні засоби);
  - профорієнтаційна робота з студентами у процесі заняття з урахуванням специфіки факультативу;
  - результативність факультативного заняття (поглиблення знань студентів з основного курсу навчального предмета, розширення світогляду та обізнаності студентів у питаннях сучасних наукових досягнень; засвоєння наукових ідей, принципів та алгоритмів, законів, закономірностей; формування навичок самостійної роботи; здобуття знань про навколишній світ; формування стійкого інтересу до науки, що вивчається на факультативі, активної життєвої позиції; реалізація комплексу аспектів виховання особистості – розумового, морального, естетичного, фізичного, трудового).

Навчальна екскурсія – це форма організації освітньої роботи, що дає змогу організувати спостереження і вивчення різних явищ, предметів, процесів у природних умовах, музеях, на виставках тощо. Екскурсія надає студентів знання про матеріальне виробництво, людей праці, сучасні технології та техніку виробництва.

Екскурсії розрізняють:

- *за змістом* – виробничі, біологічні, історичні, краєзнавчі, мистецтвознавчі тощо;
- *за часом* – короткочасні і тривалі;
- *за місцем* в освітньому процесі – вступні, проміжні, заключні;
- тематичні;
- комплексні.

Незалежно від типу та структури навчальних екскурсій їх метою є спостереження за реальними процесами, використання теоретичних знань у практиці. Разом з тим цілі екскурсії часто зумовлюються її типом. Наприклад,

метою вступної екскурсії буде засвоєння опорних понять, формування образних уявлень про практичний досвід, ознайомлення з фактами, суть яких буде розкрита й глибоко висвітлена в наступних заняттях.

Проведення екскурсії вимагає серйозної підготовки до неї як викладачів і студентів. Процес підготовки до екскурсії охоплює організаційні, дидактичні, психологічні й виховні аспекти. Викладачеві необхідно:

- уважно вивчити об'єкт екскурсії;
- поставити мету та завдання;
- визначити тип і структуру екскурсії; вичленувати проблемні питання;
- дати завдання студентам; вказати основні та додаткові джерела інформації;
- намітити маршрут екскурсії;
- вказати перелік обладнання, необхідного для екскурсії, дату й місце проведення;
- нагадати правила безпеки під час екскурсії;
- поділити студентів на підгрупи та дати їм конкретні доручення (вести записи, фотографувати, вимірювати).

Підготовка студентів до екскурсії передбачає: оволодіння знаннями з відповідного навчального предмета, з'ясування завдань щодо здобуття нових знань і поглиблення набутих раніше.

Складовими організацій навчальної екскурсії:

- є ознайомлення студентів з об'єктом спостереження;
- розробка технологічних карток спостереження;
- підготовка необхідних матеріалів для екскурсії;
- інструктаж з техніки безпеки.

Навчання у процесі екскурсії будується переважно на сприйнятті об'єктів, що спостерігаються; поясненні їх теоретичної і практичної значущості. Велику роль відіграють конкретне та образне мислення, уява студентів. Під час екскурсії найбільш повно реалізуються дидактичні принципи єдності конкретного і абстрактного, зв'язку теорії з практикою, навчання з життям, свідомості та

активності. Екскурсія має великі можливості щодо реалізації міжпредметних зв'язків (біологія, фізика, хімія, географія, література, історія), що сприяє формуванню системних знань студентів, умінь і навичок їхньої розумової і практичної і діяльності.

Обов'язковим компонентом навчальної екскурсії є перевірка досягнення її мети і результатів. Оформлення результатів екскурсії може бути індивідуальним та груповим. З метою актуалізації знань і життєвого досвіду студентів, створення емоційного фону наступних занять доцільно використовувати зібраний ними на екскурсії матеріал.

У процесі спостереження за навчальною екскурсією та її аналізу необхідно зосередити увагу на *параметрах*:

- педагогічна доцільність теми екскурсії;
- раціональна постановка цілей і завдань екскурсії;
- тип екскурсії та врахування її специфіки під час організації і проведення;
- теоретична й практична підготовка студентів до екскурсії;
- ознайомлення з екскурсійним об'єктом і складання плану екскурсії;
- інструктаж викладача щодо проведення екскурсії (психологічна, змістова та етична підготовка), уточнення і розподіл завдань серед студентів;
- процес проведення екскурсії;
- поведінка студентів на об'єкті, їх зацікавленість тим, що вони спостерігають;
- оформлення матеріалів екскурсії;
- результативність навчальної екскурсії.

Контрольна робота

Контроль забезпечує зворотний зв'язок, що дає змогу коригувати діяльність викладача та студентів, її результативність, виявляти резерви подальшого вдосконалення навчання. Об'єктивний аналіз результатів контролю за навчальною діяльністю студентів є для викладача основою визначення стану освітньої роботи та заходів щодо її вдосконалення.

Контрольна робота:

- має важливе навчальне та розвивальне значення;
- сприяє розширенню, поглибленню та вдосконаленню знань, умінь і навичок студентів;
- розвиває пізнавальну діяльність та інтереси;
- підвищує відповідальність за навчання та його результативність;
- привчає студентів до систематичної праці;
- формує позитивні моральні якості та колективні стосунки, здорову громадську думку.

Об'єктивність контролю за знаннями, уміннями й навичками студентів забезпечується за умови виконання *вимог*:

- індивідуальний характер контролю;
- можливість перевірити знання кожного студента;
- враховування індивідуальних особливостей студентів;
- тематична спрямованість контролю;
- диференційований підхід до здійснення контролю;
- всебічність контролю;
- охоплення під час перевірки знань студентів змісту основних розділів навчальної програми;
- дотримання єдиних вимог до оцінювання знань, умінь і навичок студентів.

Однією з форм контролю за навчальними досягненнями студентів є контрольні письмові роботи (поточні, періодичні, підсумкові).

Поточні контрольні роботи проводяться в ході навчального процесу з метою отримання оперативної інформації про рівень засвоєння теоретичних знань і практичних навичок студентів. Вони проводяться переважно за змістом логічно завершеної дидактичної теми навчального матеріалу з метою своєчасного коригування освітнього процесу та забезпечення успішного просування студентів до засвоєння наступних розділів чи тем навчального курсу.

При цьому слід дотримуватися *вимог*:

- чітке визначення змісту контрольної роботи відповідно до вивченого

- матеріалу;
- виділення в ньому головного, істотного;
  - вибір раціональних форм проведення контрольної роботи (фронтальна, групова, індивідуальна);
  - своєчасна корекція знань, умінь та навичок студентів;
  - психологічний настрій і формування в студентів позитивної установки на проведення контрольної роботи;
  - оптимальність навчально-матеріального забезпечення проведення контрольної роботи.

Періодичні контрольні роботи проводяться після вивчення логічно завершеного розділу навчальної програми (наприкінці семестру, навчального року).

Основні *вимоги* до періодичних контрольних робіт:

- визначення вузлових тем у вивченому розділі програмного матеріалу та виділення в них основних понять, правил, алгоритмів, принципів, закономірностей, законів тощо, які є обов'язковими для засвоєння студентами;
- оптимальність змісту та об'єму контрольної роботи;
- складність і посиленість завдань;
- диференційованість завдань з урахуванням індивідуальних особливостей студентів та рівня їхньої навчальної підготованості;
- врахування при розробці змісту контрольних завдань, прогалин у засвоєнні студентами програмного матеріалу.

Підсумкові контрольні роботи проводяться наприкінці семестру та навчального року.

Основні *вимоги* до такого типу контрольної роботи:

- зміст перевірочних питань, завдань повинен мати узагальнюючий, характер;
- охоплює вузлові, провідні ідеї, аспекти, закони, закономірності, які є фундаментом навчального предмета чи окремого його курсу, розділу;

- розраховані переважно на реконструктивний і творчий рівні знань студентів;
- є диференційованою;
- передбачає виконання студентами контрольних завдань за допомогою використання способів, методів, засобів навчання;
- посиljena за обсягом, узгоджена за кількістю часу, відведеному на її виконання.

Останнім часом усе ширше застосовуються у закладах вищої освіти контрольні роботи *діагностичного характеру*, розраховані на різну тривалість часу, які включають окремі фрагменти навчального матеріалу, теми, розділи курсу предмета. Їх проведення передбачає забезпечення об'єктивної та вірогідної інформації про навчальні досягнення студентів, зіставлені з цілями діагностики (засвоєння головного; сформованість загальнонавчальних умінь і навичок; оволодіння спеціальними знаннями, уміннями й навичками; самостійність та творча активність студентів тощо). Крім того, інформація, отримана в результаті проведення діагностичної контрольної роботи, має бути достатньо оперативною, що дає змогу регулювати та коригувати освітній процес з метою підвищення його ефективності, вона повинна забезпечити інформацію про типове та індивідуальне у навчальній підготованості кожного студента окремо й студентів в цілому. Для цього розробляються і пропонуються контрольні завдання з урахуванням цілей діагностики. За результатами діагностичних контрольних робіт можна оцінити рівні навчальних досягнень студентів, їх розвитку та вихованості; ступінь сформованості універсальних та інтегрованих прийомів навчальної діяльності.

Викладачеві важливо забезпечити високий рівень організації та *проведення контрольної роботи* будь-якого типу:

- своєчасний запис на дошці або картках варіантів контрольних завдань;
- своєчасний початок і кінець заняття;
- наявність зошитів та приладдя для виконання контрольної роботи;
- оптимальний емоційний стан студентів у процесі виконання контрольної

роботи після її завершення;

- почуття задоволення, виконаного обов'язку і відповідальності.

Процес спостереження за контрольною роботою завершується аналізом її результатів, виявленням прогалин у знаннях студентів, висновками та рекомендаціями щодо поліпшення освітньої роботи.

Аналіз результатів контрольної письмової роботи доцільно здійснювати у двох аспектах: кількісному та змістовому.

Заняття-аукціон

Товаром на занятті – аукціоні є знання студентів. Товар на аукціоні – це лот, продавець – купець. Ведучим на такому занятті бажано бути викладачу. Підготовка розпочинається за 2 тижні, призначаються 4 купці, які готують лоти, а також банкір, який відповідає за підготовку аудиторії, вільної таблиці результатів аукціону. Це повинні бути студенти, які добре встигають з предмета. Останні студенти утворюють чотири акціонерні товариства. В кожному акціонерному товаристві обирається президент.

Президентам видається перелік запитань для повторення, рекомендується література. Вони організують повторення матеріалу в своїх акціонерних товариствах і підготовку їх емблеми і девізу.

Кожний купець готує 2 – 3 лоти (завдання) під керівництвом і контролем викладача. Оцінку відповідей студентів дають купці, тому вони повинні бути дуже добре підготовлені до виконання своїх обов'язків.

Максимальна оцінка – 2 бали. Цей конкурс оцінюють усі чотири купці.

Банкір визначає середній бал кожного акціонерного товариства й записує у таблицю результати аукціону. Потім ведучий дає по черзі слово купцям для представлення лотів.

Лот №1 – перевірка акціонерних товариств на підготовленість студентів з даної теми. Лот являє собою 10 запитань, на які треба дати відповідь так чи ні. Перший купець повільно і чітко читає запитання лота, члени акціонерних товариств при відповіді так піднімають руки, при відповіді ні – не піднімають. Облік кількості піднятих рук у кожного запитання ведуть у підготовлених

першим купцем карточках президента акціонерних товариств, але не у своєму товаристві, а у сусідньому (перед початком цього конкурсу президенти переходять до сусідів).

Підрахунок кількості правильних відповідей і середнього балу по картках, зібраних у президентів, здійснює перший купець і передає банкіру відомості для зведеної таблиці, виконаної на аркуші формату А – 1.

Лот №2 – знання умовних означень величин. Другий купець вивіщує цей лот, виконаний у вигляді таблиці на листі формату А – 1 для загального огляду, а також дає на кожний стіл акціонерного товариства аркуш (формату А – 4) з індивідуальним завданням. Запитання для товариств однакові, а завдання – різні.

Оголошують умови конкурсу: час на підготовку відповіді – 5 хвилин, максимальна оцінка – 4 бали (за кількістю запитань), за правильне доповнення чи виправлення інші товариства може одержати заохочення у вигляді 1 бала.

Оцінку відповідей здійснює купець і передає банкіру для заповнення зведеної таблиці (облік ведуть за лотами з наростаючим потоком).

Лот №3 – перевірка знань формул. Кожному акціонерному товариству надається по три формули. Треба відповісти на запитання про правильність запису, якщо не правильно – виправити помилку.

Лот №3 готує і представляє третій купець. Час на обговорення – 5 хвилин, максимальна кількість балів – 3. За правильне доповнення чи виправлення інше акціонерне товариство одержує заохочення 1 бал. Третій купець оцінює відповіді. Результати передає банкіру для зведеної таблиці.

Лот №4 – для емоційної розрядки й заміни виду діяльності представляє чорний ящик. Акціонерним товариствам необхідно мати опис, зроблений першим купцем, визначити, яке сполучення знаходиться у чорному ящику. Час на обдумування – 2 хвилини. Акціонерне товариство, яке першим вгадало зміст чорного ящика одержує 2 бали, решта – 0.

Лот №5 – розшифровка ребуса. Представляє четвертий купець. Кожне акціонерне товариство протягом трьох хвилин повинне розшифрувати ребус, написати розшифрований вираз на аркуші паперу і здати купцеві. За кожну

зекономлену хвилину додають 0,1 бала. Через 3 хвилини купець оголошує результат.

Ведучий оголошує, що всі товари продані, аукціон закривається. Банкір закінчує підрахування балів і повідомляє результати аукціону.

Ведучий підводить підсумки:

– за активну участь у підготовці й проведенні аукціону купцям і банкірові виставляється оцінка “11”;

– членам акціонерного товариства, яке зайняло перше місце, виставляється оцінка “11”, за другу місце – “10”, за третє і четверте місце – оцінка “9” (учні цю оцінку можуть виправити на більш високу).

Зведена підсумкова таблиця результатів аукціону дозволяє вчителю провести аналіз засвоєної теми.

При підготовці до аукціону викладачам і купцям необхідно врахувати:

1. Обов'язково на листі ватману (формат А – 1) повинна бути виготовлена загальна карта лота для загального огляду. Це дозволяє підтримувати високу активність та інтерес студентів протягом усього уроку, а членам акціонерних товариств слідкувати за правильністю відповідей сусідів, вносити поправки, доповнення і набирати заохочувальні бали.

2. Запитання на кожному лоті повинні бути однакові для всіх акціонерних товариств, а завдання – різні.

3. Кількість балів за лот повинна дорівнювати кількості запитань, щоб купець міг оцінити відповідь акціонерного товариства з кожного питання.

Загальна оцінка за лот складається з суми балів, одержаних товариством за кожне запитання лота. Це полегшить купцеві підрахунок результатів конкурсу і скоротить час оцінки.

При проведенні аукціону ведучому необхідно змінювати черговість відповідей акціонерних товариств і слідкувати за тим, щоб кожний член акціонерних товариств давав відповідь тільки на один з лотів.

Необхідними атрибутами аукціону є гонг, дерев'яний молоток, секундовимірвач.

Заняття “Що? Де? Коли?”

Група заздалегідь поділена на три команди, обрані капітани, роздані домашні завдання, підготовлені номери команд, лист обліку з прізвищами тих, хто грає, для капітанів.

Гра складається з 6 етапів:

1. вступне слово викладача;
2. розминка – повторення усіх ключових запитань теми, в яких враховуються міжпредметні зв'язки, застосування предмета в професії.

3. визначення часу на обдумування запитання й кількості балів за відповідь.
Обирають арбітрів з числа учасників гри.

4. Гра “Що? Де? Коли?”.

5. Підведення підсумків – підрахунок балів з урахуванням виконаного домашнього завдання, заповнення листів обліку кожної команди арбітрами.
Капітани команд і вчитель підводять підсумки.

6. Заключне слово вчителя.

Заняття типу “КВК” набули поширення на позакласних заняттях і стали популярними. Галузь застосування їх – повторення тем і розділів.

Змагання складається з шести конкурсів-етапів:

- привітання команд, домашнє завдання;
- розминка: команди задають один одному запитання, на які члени команд повинні відповісти;
- домашнє завдання;
- перевірка домашнього завдання;
- виконання по три завдання членами команди біля дошки;
- завдання капітанам команд і членам команди;
- заключний етап, підведення підсумків.

“За круглим столом”

Обирають ведучого і п'ять коментаторів з проблем міжнародних відносин. Викладач пропонує студентам питання, рішення яких залежить від розв'язання багатьох проблем на Землі. Ведучий продовжує заняття, він передає слово

коментатору, залучає до обговорення всю групу.

Коллективне обговорення привчає до самостійності, активності, студенти почувають себе учасниками подій, які відбуваються в світі.

Уроки мозкової атаки проводять після завершення теми чи розділу.

Зміст цього методу – в тому, щоб за мінімум хвилин дати максимум ідей.

- I етап. Вступне слово викладача, в якому формулюється проблема, яку необхідно вирішити. Потім комплектуються бригади, призначаються експерти.
- II етап. Студенти ознайомлюються з умовами і правилами мозкової атаки.
- III етап. Сесія, де студентам задають запитання у швидкому темпі, а вони знаходять на них відповіді.
- IV етап. Штурм поставленої проблеми. Кожна бригада одержує індивідуальне завдання і протягом 15 хвилин студенти повинні знайти неординарне розв'язання даної проблеми. Перед усіма бригадами ставлять умову: висунута ідея повинна відрізнитися: новизною, простотою, надійністю, доступністю.
- V етап. Бригади захищають ідеї, які запропонували студенти, студенти сперечаються, доводять, спростовують, переконують. У кінці заняття здійснюють відбір кращих ідей і оцінку цих ідей, дають рекомендації до запровадження, підводять підсумки.

Заняття-семінар проводять після завершення вивчення теми, розділів.

Заздалегідь роздають студентам запитання семінарського заняття, що відображають матеріал даного розділу і міжпредметний зв'язок.

Після того, як були заслухані відповіді на поставлені питання семінару, викладач підводить підсумки заняття, націлює студентів на підготовку до заліку з даної теми. Використовують колективний спосіб навчання.

Структура лекції і семінарського заняття:

- вступна частина;
- основна частина;
- заключна частина.

У структурі семінару можна виділити:

- вступне слово вчителя;
- колективне обговорення питань;
- підведення підсумків.

В останній частині викладач аргументовано оцінює результат заняття, виступи студентів, визначає позитивне і негативне, шляхи подолання недоліків, виставляються оцінки.

Активними формами організації роботи студентів на заняттях є лекції, семінари, конференції, ігри на уроках, консультації, дискусії тощо.

Навчальні лекції мають свою специфіку порівняно з іншими типами занять, на яких відбувається формування нових знань студентів. Для студентів лекції:

- джерело знань;
- засіб розвитку мови;
- уміння слухати лектора;
- вміння виділяти істотне;
- розкриття змісту теми в певній логічній послідовності;
- навички коротко записувати головні елементи змісту у вигляді тез, конспекту, схеми, таблиці, малюнків тощо.

Залежно від змісту, мети і завдання лекції бувають: вступні, поточні, заключні, оглядові й узагальнюючі.

При цьому розглядають коло загальних взаємопов'язаних питань. Питання однієї теми можуть розглядатися на одній чи кількох лекціях, при цьому лекції чергуються з семінарськими, практичними заняттями.

Для оволодіння методикою проведення лекції необхідно враховувати ряд *обставин*:

- треба вивчити і підібрати теоретичний, фактичний, і ілюстративний матеріал для лекції виходячи із завдань, та готовності студентів до сприйняття навчального матеріалу;
- необхідно продумати логіку викладу теоретичного матеріалу і послідовність включення фактів тощо;

- важливо виділити головне в змісті лекції, що має бути законспектоване і засвоєне студентами на занятті, підготувати методичні засоби для забезпечення цього.

Біт-заняття – нетрадиційне інтегроване заняття, яке включає три взаємопов'язаних елементи: бесіду, гру, творчість.

Перша частина заняття – бесіда. Для її успішного проведення викладач ставить перед студентами основну мету і підкреслює, що досягти цю мету можна лише під час спільної роботи. На робочому місці студентів знаходиться опорний конспект і конверт з роздавальним матеріалом, з якими вони працюватимуть під час уроку. Колективна робота створює творчу лабораторію, в якій кожний студент виступає як дослідник, шукає і знаходить відповіді, запрошуючи викладача як консультанта.

Одержані знання, закріплюються за допомогою гри-естафети. Група поділяється на команди, кожній із яких видають естафетну картку, яку починають заповнювати студенти із останнього ряду. Кожний із студентів вписує одну назву і передає картку далі. Виграє та команда, яка заповнила картку без помилок і швидше за інших.

Цікаво задуманий і організований кінець заняття, в ході якого студентам пропонують продемонструвати вміння оригінально застосовувати одержані знання. Розв'язання поставленого завдання вимагає від студентів творчого підходу, знання основ предмета.

Перевага біт-заняття:

- в його мобільності;
- студенти не встигають стомитися;
- увага студентів постійно підтримується і розвивається;
- в емоційному напруженню;
- в елементах змагання;
- в творчій колективній роботі.

Заняття-вікторина

До початку заняття кабінет відповідним чином оформляють: на стінах –

емблеми команд, привітання команд одна одній, фотографії. Студенти вибирають журі і суддю–інформатора.

Перший етап уроку присвячують історії. Кожній із команд пропонують тричотири завдання, які треба розв'язати у встановлений термін. З кожною командою працюють по два члени журі. Вони перевіряють правильність відповідей, фіксують час, який було витрачено для виконання завдань.

Другий етап – конкурс капітанів. Кожному капітанові допомагає команда. Колективний пошук, дух змагання дозволяє систематизувати одержані знання, загострити увагу на найважливішому.

Третій етап – змагання команд. Кожна команда пропонує команді-суперниці по п'ять запитань. На обдумування запитань відводиться не більше трьох хвилин. Викладач активно бере участь в обговоренні, в ролі консультанта, як учасник команди, допомагає журі.

Заняття-вікторини цікаві тим, що надають можливість всебічно розглянути проблему, знайти найбільш вдалі розв'язання, є емоційними, виховують колективізм, розвивають допитливість, почуття експромту, самостійність.

Бінарне заняття називається інтегрованим. Головна перевага бінарного заняття полягає у можливості створити у студентів систему знань, допомогти уявити взаємозв'язок предметів і таким чином підвищити рівень знань. Вони вимагають активної діяльності кожного студента, тому необхідно готуватися до їх проведення: запропонувати літературу, поради узагальнити практичний досвід. Вдало поєднуються предмети природничо-математичного, гуманітарного циклів. Це поєднання предметів розширює кругозір і культуру студентів.